

31. С-ко Б. Спогади про Крутські події // *Військово-науковий вісник Генерального Штабу*. 1918. Вип. 3. С. 42–46, 174.
32. Там само.
33. Ільєнко І. За волю і долю України // Там само. С. 648.
34. Спогади подорожнього // *Вісті ВУЦВК*. Харків. 1926. Ч. 199. С. 185.
35. Гончаренко Аверкій. Бій під Крутами // Там само. С. 213.
36. Там само.
37. С-ко Б. Спогади про Крутські події // *Військово-науковий вісник Генерального Штабу*. 1918. Вип. 3. С. 42–46, 175.
38. Гончаренко Аверкій. Бій під Крутами // *Крути. Січень 1918 року: документи, матеріали, дослідження, кіносценарій*. Київ, 2008. С. 215.
39. Бойко О. Бій під Крутами: відтворення в історичній літературі минулого і сучасності // Там само. С. 739.
40. Самійленко С. Крути (спогади) // *Бюлетень Союзу Бувших Українських вояків у Канаді*. 1962. Ч. 10. С. 9–10; *Часопис «Прометей»*. 1961. 2 лютого. С. 222–223.
41. Баталін М. Крути (3 давно пережитого) // *Українська трибуна*. Варшава, 1922. 22 (9) січня. Ч. 18 (216). С. 178–179.
42. Свідчення члена комітету Першої революційної армії РСФРР Єфима Ісаковича Лапідуса у справі М.А. Муравйова (м. Москва, 11 травня 1918 р.). С.130.
43. Гончаренко Аверкій. Бій під Крутами // *Крути. Січень 1918 року: документи, матеріали, дослідження, кіносценарій*. Київ, 2008. С. 214.
44. Ткаченко І. «Їх – юних сміливців лиш жменька була – із серцем зі сталі і духом з граніту» // Там само. С. 684.
45. Відношення директора Другої української гімназії до Міністерства освіти УНР (17 липня 1918 р.) // Там само. С. 730.
46. Герої Крут: Лицарський подвиг юних українців 29 січня 1918 року. Дрогобич, 1995. С. 35.

В статтє на основе анализа разнообразных источников, описании событий, которые связаны с подготовкой, ходом и последствиями боя под Крутами 29 января 1918 года. Поданные материалы могут использоваться при изучении первой войны между большевиками и УНР как в старшей школе общеобразовательной средней школы, так и в высшей школе в курсе истории Украины XX столетия.

Ключевые слова: студенти, ученик старших класов, большевики, станція Крути, А. Гончаренко, Муравьев, УНР.

Отримано: 10.10.2017

Олександр Комарницький
(*м. Кам'янець-Подільський*)

**ЕКСКУРСІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ СТУДЕНТІВ ПЕДАГОГІЧНИХ
НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ
(20-ті – 30-ті рр. ХХ ст.)**

У статті йдеться про організацію для студентів педагогічних навчальних закладів загальноосвітніх та навчальних екскурсій. Зазначається, що при їх плануванні особлива увага зверталася на необхідність пов'язати практичний екскурсійний матеріал із здобутими теоретичними знаннями. Більшість проведених екскурсій мали місцевий характер. Автор вважає, що це було пов'язано з тим, що для організації екскурсій за межі регіону необхідні були значні кошти, яких у держави бракувало.

Ключові слова: екскурсія, студенти, інститут, маршрут, музей.

Невід'ємною частиною навчальної діяльності студентів було проведення екскурсій. Окрім виробничих, про які йшлося у наших статтях¹, організовувалися екскурсії загальноосвітнього та навчального характеру. Метою перших з них було підняти загальноосвітній рівень молоді, ознайомити екскурсантів з географічними особливостями регіону, рисами господарського та культурного життя. Навчальні екскурсії мали поглибити знання студентів з певної дисципліни².

Найважче було організувати «дальні» екскурсії. Все ж, незважаючи на труднощі, вдалося організувати поїздки, зокрема до Москви і Ленінграду, студентів Дніпропетровського (у 1926-1927 рр.)³, Донецького (1925 р.)⁴, Кам'янець-Подільського (1925-1926 н.р.)⁵, Київського (у 1926-1927 рр.)⁶, Ніжинського (8-22 січня 1924 р.)⁷, Одеського (1925-1926 н.р.)⁸, Полтавського (1924 р.)⁹, Харківського (1927 р.)¹⁰, Херсонського (1925-1926 н.р., 1928 р., 1930 р.)¹¹, Чернігівського ІНО (1924 р., 1928-1929 н.р.)¹², Житомирського (1931 р.)¹³, Київського (1931 р.)¹⁴, Новомосковського (1932-1933 н.р.)¹⁵, Херсонського¹⁶, Черкаського (1930-1931 н.р.)¹⁷ і Чернігівського ІСВ (1930 р.)¹⁸; Київського ІПО (1932-1933 н.р.)¹⁹; Бердичівського (вітку 1935 р.)²⁰; Запорізького (1937 р.)²¹, Мелітопольського (1936 р.)²², Миколаївського (1936-1937 н.р.)²³, Польського педінститутів (другий семестр 1933-1934 н.р.)²⁴; Бердичівського (вітку 1935 р.)²⁵, Бердянського (1929 р.)²⁶, Вінницького українсько-го²⁷, Запорізького²⁸, Новоград-Волинського (навесні 1928 р.)²⁹, Кам'янець-Подільського (1933 р.)³⁰, Одеського єврейського (1925-1926 н.р.)³¹, Подільського (1926-1927 н.р.)³², Тульчинського (1935 р.)³³, Шепетівського педтехнікумів (1928 р.)³⁴. Молодь Харківського ІНО відвідала Владивосток, Іркутськ, озе-

ро Байкал, Бурятію, «Зелений Клин»³⁵, Одеського ІНО – Ташкенту³⁶. Студенти Дніпропетровського (у 1926-1927 рр.)³⁷, Одеського (влітку 1925 р.)³⁸, Херсонського (у травні 1928 р.)³⁹, Чернігівського ІНО (влітку 1924 р.)⁴⁰; Новомосковського ІСВ (1932-1933 н.р.)⁴¹; Вінницького (1937 р.)⁴² і Мелітопольського педінститутів побували на Кавказі⁴³. Для частини студентів організували екскурсії у Крим, зокрема Чернігівського ІНО (влітку 1924 р.)⁴⁴; Новомосковського ІСВ (1932-1933 н.р.)⁴⁵; Одеського німецького педінституту (у 1937 р. відвідали Алушту і Нікітський ботанічний сад)⁴⁶, Польського педінституту (влітку 1934 р.)⁴⁷; Мелітопольського (влітку 1926 р. оглянули пам'ятки Севастополя, Ялти, Лівадії, Байдарські Ворота, Воронцовський палац, Нікітський ботанічний сад)⁴⁸ і Полтавського педтехнікумів (у 1926-1927 н.р.)⁴⁹.

Для студентів розробляли екскурсійні маршрути. Наприклад, студенти Полтавського педтехнікуму в 1925 р. здійснили подорож за маршрутом: Полтава – Дніпропетровськ – Дніпровські пороги – Запоріжжя – Каховка – «Асканія-Нова» – Дніпро – Одеса – Полтава; Проскурівського педтехнікуму – в 1931 р.: Проскурів – Київ – Москва – Свердловськ – Челябінськ – Міас – Харків – Проскурів⁵⁰; Мелітопольського педінституту – у 1936 р.: Мелітополь – Севастополь – Ялта – Сухумі – Батумі – Тбілісі – Мелітополь⁵¹; Миколаївського педінституту – в 1936-1937 н.р.: Миколаїв – Одеса – Ялта – Сухумі – Батумі – Миколаїв⁵². Серед інших міст екскурсантів приваблювали також Харків, Київ, Чернігів, Полтава, Запоріжжя, Дніпропетровськ, Житомир, Умань, Кам'янець-Подільський, Марганець, Нікополь, Мрин⁵³.

Серед навчальних екскурсій для учителів найважливішими, звісно, були педагогічні (навчально-методичні) екскурсії. Обґрунтовуючи актуальність цих екскурсій, М. Зотін у 1926 р. зазначав: «Хоч як бажаємо ми педагогічну школу зв'язати з життям, з громадянством, хоч як намагаємось запровадити педагогічну практику в стіни всіх шкіл даного району, все-ж цього не досить, щоб учень одержав повний комплекс знаннів і спостережень над педагогічним процесом. Побачити своїми очима те, про що пишуть, побалакати з тими, чиї ймення попадають на сторінки преси, подивитися і впевнитися в педагогічних досягненнях цілого ряду педагогів і наагодити після того міцний зв'язок із іншим педвузом або школою, щоби постійно листуючись не заховатися тільки в своїй шкаралупі, – все це разом взяте, може послужити за цілюще джерело дуже цінної роботи й наслідків». Він переконував, що екскурсії «зворушують» як студентів, так і викладачів, спонукаючи педвиш працювати інтенсивніше, з більшою відповідальністю. Такі екскурсії проводилися або з метою ознайомитися з роботою аналогічного навчального закладу (ІНО, педтехнікум),

або ж ставилася більш ширша мета – обстежити низку педагогічних навчальних закладів, науково-дослідних установ, мистецьких закладів, навчальних закладів інших типів тощо⁵⁴. Зокрема, взимку 1924-1925 н.р. студенти Київського ІНО студентська молодь у кількості 21 студента відвідала Москву. Впродовж 7 днів перебування у столиці студенти побували на виставці ВРНГ, ознайомилися з роботою Інституту «метод позашкільної праці», Центрального будинку комуністичного виховання робітничої молоді, виставкою ФЗУ, біостанцією, дослідною станцією Шацького, відвідали низку театрів та музеїв. Зібрані матеріали дали уявлення про основні педагогічні течії в Москві, організацію освіти і виховання молоді, наочно вивчити окремі питання соціального виховання, методики окремих дисциплін, проведення шкільної і позашкільної роботи. Побачене дало можливість оцінити роботу київських загальноосвітніх шкіл і порівняти їх зі столичними. Екскурсійна база для всіх екскурсантів організувала свято «змички», які приїхали до Москви, завдяки чому українці змогли ознайомитися з роботою провінційних шкіл РСФРР⁵⁵. У 1923 р. 32 студенти Кам'янець-Подільського ІНО відвідали Московську сільськогосподарську виставку. Водночас, їм вдалося дослідити також стан навчальної роботи в окремих закладах соціального виховання⁵⁶. У 1925-1926 н.р. 30 студентів поїхали до Москви і Ленінграду, метою якої було почерпнути досвід педагогічних і педологічних установ «культурних центрів» і закупити необхідне навчальне приладдя та літературу⁵⁷. У тому ж навчальному році Москву відвідали студенти Полтавського ІНО і Одеського єврейського педтехнікуму. Так, полтавчани побували у школах, дитячому будинку, Московському педінституті ім. О. Герцена, де вивчали стан викладання циклу педагогічних дисциплін⁵⁸. Молодь Одеського єврейського педтехнікуму була у школі-комунці, школі ім. Луначарського, дитячому кутку Полетаєвої, школі біологічної станції, дитячому містечку імені III Інтернаціоналу. Тоді ж для молоді цього вишу організували екскурсію у Ленінград, у якому відвідали школу № 97, педтехнікум ім. Ушинського⁵⁹. Наприкінці квітня – у першій половині 1928 р. досвід наукових і навчальних закладів Москви і Ленінграда вивчали студенти Херсонського ІНО⁶⁰. У 1930-1931 н.р. у цих містах побували третьокурсники Черкаського ІСВ, які ознайомилися з роботою навчальних закладів цих міст. Директор інституту Кожан у листі до сектору педкадрів НКО УСРР наголошував на тому, що екскурсія розглядалася як продовження педпрактики⁶¹.

Роботу навчальних закладів середньої ланки Києва і Одеси вивчали студенти Полтавського (у 1923-1924 н.р.)⁶² і Миколаївського ІНО (навесні 1928 р.)⁶³. У 1924-1925 н.р. сту-

денти Київського ІНО відвідали Ніжинський ІНО. Під час поїздки викладачів та студенти ознайомилися із досвідом застосування у Ніжині «дальтон-планівського» методу навчання⁶⁴. Навесні 1924 р. з екскурсією у цьому виші побували студенти Луганського і Катеринославського ІНО⁶⁵. З 9 по 12 червня 1927 р. у Ново-Полтавському сільськогосподарському технікумі гостювала молодь Миколаївського ІНО⁶⁶.

Організовувалися і місцеві екскурсії педагогічного характеру. Зокрема, 6 червня 1929 р. на загальних зборах партосередку Шепетівського педтехнікуму йшлося про організацію екскурсії для студентів на дитячий майданчик «Матук», а також залучення до неї всіх студентів-стипендіатів. Зазначалося, що після екскурсії молодь мала повернутися до технікуму для обговорення її результатів⁶⁷. Молодь Житомирського ІСВ відвідала дитячу комуни ім. Леніна, художню школу⁶⁸.

Екскурсії мали і науково-дослідний характер. У резолюції І всесоюзної конференції пролетарського студентства (1925 р.) зазначалося, що «наукові екскурсії» були одним із методів розвитку наукового світогляду студентів вишів. Тому учасники зібрання ухвалили за необхідне рекомендувати, щоби Головпрофосвіта внесла до бюджету статтю про фінансування наукових екскурсій як на території СРСР, так і за кордоном⁶⁹.

Навчально-наукові екскурсії проводилися не лише з педагогічних, але й з інших навчальних предметів. Зокрема, у 1927 р. студенти агрономічно-біологічної секції Харківського ІНО як учасники практикуму зоології безхребетних відвідували Севастополь, студенти-географи – Алтай⁷⁰. Студенти-біологи мали свою базу у м. Сочі⁷¹. Їхні колеги з Одеського ІНО у 1924-1925 н.р. матеріали для лабораторних робіт черпали у Криму і на Кавказі⁷². У 1935 р. студенти-біологи і географи Польського педінституту відвідали Крим. Під час екскурсії кожна бригада за своєю темою проводила спостереження під час відвідування музеїв, наукових станцій, польової роботи. Студенти 3 дні перебували в Адуці, по 2 – у Севастополі, Сімферополі і Ялті, 1 – на горі Ай-Петрі⁷³. У червні 1936 р. кафедра біології Вінницького педінституту провела екскурсію по р. Буг до Сабарівського лісу. Під час мандрівки студенти «збирали рослинний та тваринний матеріал, як у самій річці Буг, так і на берегах, в лісі, на скелях тощо»⁷⁴. Для студентів Дніпропетровського (у 1926-1927 рр.)⁷⁵, Миколаївського (влітку 1927 р.)⁷⁶ і Херсонського (у 1926-1927 рр.) ІНО⁷⁷; Київського (у 1931 р.)⁷⁸ і Чернігівського ІСВ (у червні 1930 р.)⁷⁹; Запорізького⁸⁰ і Полтавського педтехнікумів організували екскурсії до державного заповідника «Асканія-Нова» (тоді – державний заповідник ім. Петровського), де вони мали можливість познайомитися з рослинним і тваринним світом цілинного степу⁸¹. Студенти Полтавського ІНО

навесні 1924 р. проводили біологічні спостереження у степу Червоноградського округу⁸². Для студентів I і II курсів факультету професійної освіти Одеського ІНО організували практично-теоретичну екскурсію до Ольвії, де ознайомилися із розташування античного полісу⁸³.

Студенти у ході екскурсій відвідували музеї, знайомилися з історично-культурними пам'ятками тощо. Наприклад, 43 четвертокурсники Херсонського ІНО у 1930 р. відвідали історичний музей, музей революції, планетарій, крематорій у Москві, Петропавлівську фортецю – у Ленінграді, заповідник «Царське Село» у м. Пушкіно⁸⁴. У цих же містах побувала молодь Полтавського⁸⁵ і Чернігівського ІНО⁸⁶. Студентство Полтавського педтехнікуму в 1925 р. під час мандрівки, про яку йшлося вище, вдалося відвідати у Дніпропетровську художній і краєзнавчий музеї, побачити рештки фортеці Кодак, острови Перун, Тавільжан, Хортиця⁸⁷.

Більшість проведених екскурсій мали місцевий характер. Вони почали проводитися ще на початку 20-х рр. Наприклад, у 1921-1922 н.р. студенти Кам'янець-Подільського ІНО брали участь в ботанічних, географічних та геологічних екскурсіях. Крім того, студенти відвідували музеї, оглянули архітектурні пам'ятки міста та району⁸⁸. У Київському ІНО в 1924-1925 н.р. провели 32 екскурсії⁸⁹. У 1928-1929 н.р. учасниками екскурсій були 225 студентів ІНО, а в 1929-1930 н.р. – 1314⁹⁰. Такі ж мандрівки проводилися і в Київському ІПО⁹¹. Для молоді Польського педінституту в другому семестрі 1933-1934 н.р. організували екскурсії на виставку досягнень народного господарства УСРР, у «Музейне містечко» (нині – Києво-Печерська лавра), зоопарк, зоологічний музей Київського державного університету, ботанічні музеї та сад, на заводи міста⁹². Тоді ж студентство Київського російського педтехнікуму відвідало історичний музей, ботанічний сад, електростанцію, зоопарк, здійснило подорож по Дніпру тощо⁹³. Студенти Бердичівського педтехнікуму у лютому 1929 р. побували у місцевому будинку санітарної освіти, де проводилася виставка «10 років радянської медицини»⁹⁴. Такі ж екскурсії організовували у Чернігівському (у 1920-1921 н.р. – 9)⁹⁵ і Херсонському ІНО⁹⁶, Запорізькому педтехнікумі⁹⁷.

Значна частина екскурсій мали комплексний характер. У звіті Корсунського педтехнікуму за 1925-1926 н.р. зазначається: «Всі екскурсії проводяться комплексно, себто одночасно досліджується, наприклад, природа в цілому та її опанування, індустрія з боку установалення процесу, економіка, побут робітництва й політосвітне його життя. Крім того, кожна екскурсія обов'язково вивчає, що є пам'ятником старини, мистецтва, музеї, культурно-освітні і наукові установи»⁹⁸.

Екскурсанти вели щоденники, в які занотовували побачене чи почуте. Після повернення з екскурсії студенти подавали письмовці звіти про виконану роботу за формою, де вказували, які саме об'єкти вони спостерігали тощо. Додавалась також наочність. Наприклад, студенти Польського педінституту, які у 1934 р. побували в Криму, передали колекції мінералів, ґрунтів, рослин, фотографії, малюнки, із яких комплектувалися виставки. Видавалися спецвипуски стінгазет, присвячені екскурсіям. Проводилися конференції, на яких підсумовувалася виконана робота. Результати екскурсійних поїздок оприлюднювалися у вигляді статей, які публікувалися у педагогічній пресі⁹⁹. Крім того, студенти використовували зібраний матеріал у своїх курсових роботах, а також для підготовки доповідей, виступів на конференціях¹⁰⁰.

Таким чином, важливою складовою навчальної діяльності студентів було проведення загальноосвітніх та навчальних екскурсій. При їх плануванні особлива увага зверталася на необхідність пов'язати практичний екскурсійний матеріал із здобутими теоретичними знаннями. Більшість проведених екскурсій мали місцевий характер. Це було пов'язано з тим, що для організації екскурсій за межі регіону необхідні були значні кошти, яких у держави бракувало.

Примітки:

1. Комарніцький О.Б. Організація та проведення сільськогосподарської практики студентів педагогічних навчальних закладів Правобережжя (20-30-ті рр. XX ст.) // *Український селянин*: зб. наук пр. / [редкол.: А.Г. Морозов (відп. ред.), В.І. Марочко, С.В. Корновенко та ін.]. Черкаси: Черкас. нац. ун-т, 2015. Вип. 15. С. 50-53; Його ж. Виробнича практика у житті студентів педагогічних навчальних УСРР у 20-х першій половині 30-х рр. XX ст. // *Проблеми дидактики історії*: зб. наук. пр. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2016. Вип. 7. С. 100-113.
2. Лаврут О.О. Екскурсії студентів УСРР: досвід 1920-х років // *Гілея*: науковий вісник: зб. наук. пр. / [редкол.: В.М. Вашкевич (гол. ред.), Б.І. Андрушин, І.Н. Войцехівська та ін.]. Київ: Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова, 2009. Вип. 24. С. 99.
3. Журавель П. Робота Факсоцвуху // *Питання та замітки Дніпропетровського інституту народньої освіти*. Дніпропетровськ, 1927. С. 32.
4. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України). Ф. 166. Оп. 5. Спр. 566. Арк. 429.
5. Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 5. Оп. 1. Спр. 641. Арк. 4.
6. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 566. Арк. 305; Карпач. У Київському ІНО // *Студент революції*. 1927. № 8. С. 63; Прейс К. Потрібні екскурсії // Там само. С. 22.
7. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 2. Спр. 1101. Арк. 123.

8. Там само. Оп. 5. Спр. 289. Арк. 92зв.
9. Там само. Оп. 2. Спр. 1123. Арк. 116; Науменко Р. Полтавський Інститут Народньої Освіти // *Студент революції*. 1924. № 7. С. 45.
10. Рябченко О.Л. Харківський інститут народної освіти ім. О.О. Потебні (1921-1930 рр.). Харків: Харків. держ. академія міськ. госп., 2000. С. 28.
11. Держархів Херсонської обл. Ф. Р. 414. Оп. 1. Спр. 426. Арк. 37; Протокол колективу ХІНО ім. Н.К. Крупської від 23.11.25 р. // *Записки Херсонського інституту народньої освіти імені Н.К. Крупської*. Херсон, 1926. Ч. 1. 1925-1926 академ. рік. С. 74; Хроніка за I триместр 1925-1926 акад. рік // Там само. С. 71; ХІНО // *Наддніпряньська правда*: щоденна робітнича газета Херсонського окрКП(б)У, ОВК, ОРПС та міськради. Херсон, 1930. 11 січня. № 9 (563). С. 6.
12. Держархів Чернігівської обл. Ф. Р. 608. Оп. 1. Спр. 125. Арк. 107; Спр. 700. Арк. 4зв.
13. Держархів Житомирської обл. Ф. П. 211. Оп. 1. Спр. 35. Арк. 9.
14. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 807. Арк. 126.
15. Там само. Оп. 11. Спр. 150. Арк. 178.
16. Херсонський державний університет: іст. нарис (1917-2007) / [авт. кол.: Ю.І. Беляєв, О.В. Мішуков, В.А. Федяєва, І.В. Самсакова]. Херсон: Херсон. держ. ун-т, 2007. С. 37.
17. Держархів Черкаської обл. Ф. Р. 193. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 88.
18. Боровик А. Чернігівський інститут соціального виховання за директора М.А. Балицького (1929-1931 рр.) // *Сіверянський літопис*: всеукр. наук. журн. / [редкол.: В.О. Дятлов (гол. ред.), О.Б. Коваленко, М.К. Бойко та ін.]. Чернігів: Чернігів. нац. пед. ун-т ім. Т.Г. Шевченка, 2015. № 1 (121). С. 198.
19. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 1528. Арк. 33.
20. Держархів Вінницької обл. Ф. П. 457. Оп. 1. Спр. 262. Арк. 7; Спр. 438. Арк. 133.
21. Орлянский С.Ф., Ткаченко В.Г. Материалы к истории Запорожского государственного университета. Запорожье: Запорож. гос. ун-т, 1998. Вып. 1. С. 60.
22. Воловник С.В., Крылов Н.В. Мелитопольський пединститут: сторінки історії. Мелитополь: Изд. дом Мелитоп. городс. типографії, 2014. С. 37.
23. Держархів Миколаївської обл. Ф. Р. 993. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 40; Спр. 18. Арк. 40.
24. Держархів м. Києва. Ф. Р. 920. Оп. 11. Спр. 18. Арк. 79зв.
25. Держархів Вінницької обл. Ф. П. 457. Оп. 1. Спр. 262. Арк. 7; Спр. 438. Арк. 133.
26. Бердянські педагогічні курси та педагогічний технікум (1920-1935 роки) / [упоряд.: І.І. Лиман, В.М. Кондагантінова] // *Матеріали з історії Бердянського державного педагогічного університету*. Київ: Знання України, 2008. Т. III. С. 181.
27. Суровий А.Ф. Технікуми Поділля в 1920-х роках // *Освіта, наука і культура на Поділлі*: зб. наук. пр. / [редкол.: П.Т. Тронько (гол.), О.М. Завальнюк (відп. ред.), А.В. Баженов та ін.]. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2009. Т. 14. С. 165.
28. Пуха И. Педагогический техникум // *Суббота плюс*. Запорожье, 2000. 17 августа. № 33(76). С. 3.

29. Держархів Житомирської обл. Ф. Р. 412. Оп. 2. Спр. 12. Арк. 14.
30. Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 300. Оп. 1. Спр. 24. Арк. 27.
31. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 264. Арк. 43.
32. Держархів Полтавської обл. Ф. Р. 363. Оп. 1. Спр. 143. Арк. 59.
33. Держархів Вінницької обл. Ф. П. 457. Оп. 1. Спр. 438. Арк. 133.
34. Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 1086. Оп. 1. Спр. 356. Арк. 123.
35. Придубцький В. Участь студентства УСРР в суспільно-політичному та культурному житті в 1920-ті роки // *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: міжвідомч. зб. наук. пр.* / [редкол.: В. Смолій (відп. ред.), В. Даниленко, Я. Верменич та ін.]. Київ: Ін-т іст. України НАН України, 2007. Вип. 16. Ч. 2. С. 159.
36. Бурлаков Я. Весела мандрівка // *Студент революції*. 1930. № 23. С. 35.
37. Журавель П. Робота Факсоцвибу... С. 32.
38. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 566. Арк. 357.
39. Держархів Херсонської обл. Ф. Р. 414. Оп. 1. Спр. 426. Арк. 37.
40. Держархів Чернігівської обл. Ф. Р. 608. Оп. 1. Спр. 125. Арк. 107.
41. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 11. Спр. 150. Арк. 178.
42. Джус, Мельник, Карасик, Кршевецький. Студенти їдуть в екскурсії // *Більшовицька правда*. Вінниця, 1937. 26 липня. № 169 (1505). С. 4.
43. Воловник С.В. Вказ. праця. С. 37.
44. Держархів Чернігівської обл. Ф. Р. 608. Оп. 1. Спр. 125. Арк. 107.
45. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 11. Спр. 150. Арк. 178.
46. Держархів Одеської обл. Ф. Р. 1561. Оп. 1. Спр. 51. Арк. 33, 37.
47. Держархів м. Києва. Ф. Р. 920. Оп. 11. Спр. 18. Арк. 66-67, 79зв.
48. Воловник С.В. Вказ. праця. С.21.
49. Держархів Полтавської обл. Ф. Р. 363. Оп. 1. Спр. 143. Арк. 59.
50. Суровий А.Ф. Проскурівський педагогічний технікум (1920-ті рр.) // *Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр.* / [редкол.: П.Т. Тронько (гол.), О.М. Завальнюк (відп. ред.), Л.В. Баженов та ін.]. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2007. Т. 9. С.24.
51. Воловник С.В. Вказ. праця. С. 74.
52. Держархів Миколаївської обл. Ф. Р. 993. Оп. 1. Спр. 18. Арк. 40.
53. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 2. Спр. 1101. Арк. 2зв.; Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 300. Оп. 1. Спр. 24. Арк. 27. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 1149. Арк. 22; Протокол колективу ХІНО... С. 74; Пуха І. Педагогічний технікум... С. 3; Бердянські педагогічні курси... С. 237; Орлянский С.Ф. Вказ. праця. С.25; Сосніна К. Екскурсійно-туристична справа в СРСР (1919-1936) // *Магістеріум: зб. наук. пр. Історичні студії* / [редкол.: В.С. Брюховецький (відп. ред.), Г.В. Боряк, В.А. Брехуненко та ін.]. Київ: Нац. ун-т «КМА», 2010. Вип. 41. С. 31; Херсонський державний університет... С. 37.
54. Зотін М. Педагогічна освіта на Україні. Харків: Держ. вид-во Укр., 1926. С.141.
55. Там само. С.142.
56. Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 5. Оп. 1. Спр. 563. Арк. 247.
57. Там само. Спр. 641. Арк. 4.
58. Єрмак О., Білик Г. Полтавський державний педагогічний університет імені В.Г. Короленка: з історії перших десятиліть діяльності // *Альманах Полтавського державного педагогічного уні-*

- верситету «Рідний край»* / [редкол.: М. Степаненко (гол. ред.), М. Наєнко, Г. Білик та ін.]. Полтава: Полтав. нац. пед. ун-т ім. В.Г. Короленка, 2009. Вип. 2 (21). С. 15.
59. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 264. Арк. 43.
  60. Держархів Херсонської обл. Ф. Р. 414. Оп. 1. Спр. 426. Арк. 37.
  61. Держархів Черкаської обл. Ф. Р. 193. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 88.
  62. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 2. Спр. 1123. Арк. 116; Науменко Р. Полтавський Інститут Народньої Освіти... С. 45.
  63. Держархів Миколаївської обл. Ф. Р. 993. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 54зв.
  64. Зотін М. Вказ праця. С. 142.
  65. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 2. Спр. 1101. Арк. 135, 139зв.
  66. Держархів Миколаївської обл. Ф. Р. 993. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 57зв.
  67. Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 458. Оп. 1. Спр. 275. Арк. 49.
  68. Держархів Житомирської обл. Ф. П. 211. Оп. 1. Спр. 35. Арк. 7.
  69. Резолюції I-й Всесоюзної конференції пролетстуда // *Студент революції*. 1925. № 5. С. 77.
  70. Рябченко О.Л. Харківський інститут народної освіти... С. 28.
  71. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 566. Арк. 230.
  72. Там само. Арк. 357, 360.
  73. Держархів м. Києва. Ф. Р. 920. Оп. 11. Спр. 18. Арк. 65-67.
  74. Севастьянов, Ельперина, Новицький. Екскурсія в природу // *Більшовицька правда*. 1936. 24 червня. №144 (1279). С. 4.
  75. Журавель П. Робота Факсоцвиху... С. 32.
  76. Держархів Миколаївської обл. Ф. Р. 993. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 37, 57зв.
  77. Держархів Херсонської обл. Ф. Р.469. Оп. 1. Спр. 7. Арк. 56; Протокол колективу ХІНО... С.74; Херсонський державний університет... С. 37.
  78. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 807. Арк. 126.
  79. Боровик А. Чернігівський інститут соціального виховання... С. 198.
  80. Пуха І. Педагогічний технікум... С. 3; Орлянський С.Ф. Вказ праця. С. 25.
  81. Мироненко В., Матвійцова В. Екскурсія Полтавського педтехнікуму // *Бюлетень Полтавського педагогічного технікуму ім. Михайла Драгоманова*. Полтава, 1926. № 1. С. 45.
  82. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 2. Спр. 1123. Арк. 116.
  83. Левченко В. Становлення та розвиток напрямів освітянського краєзнавства в вищій школі Одеси в 1920-30-х роках // *Краєзнавство: наук. журн.* / [редкол.: П. Тронько (гол. ред.), О. Бажан, Л. Баженов та ін.]. Київ: ТОВ НВП «Ферокол», 2011. Вип. 3. С. 64.
  84. ХІНО... С.6.
  85. Єрмак О. Вказ. праця. С.15.
  86. Держархів Чернігівської обл. Ф. Р. 608. Оп. 1. Спр. 700. Арк. 4зв.
  87. Мироненко В. Екскурсія Полтавського педтехнікуму... С. 42-44.
  88. Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 395. Арк. 116зв.; Ф. Р. 336. Оп. 1. Спр. 91. Арк. 15зв.
  89. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 566. Арк. 305.
  90. Більше уваги культурботі // *Кузня освіти*. Київ, 1930. 1 листопада. №2 (17). С. 2; ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 9. Спр. 306. Арк. 39зв.
  91. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 1528. Арк. 33.
  92. Держархів м. Києва. Ф. Р. 920. Оп. 11. Спр. 18. Арк. 78зв.
  93. Там само. Ф. Р. 359. Оп. 1. Спр. 67. Арк. 96.

94. Держархів Житомирської обл. Ф. П. 96. Оп. 1. Спр. 507. Арк. 19.
 95. Держархів Чернігівської обл. Ф. Р. 608. Оп. 1. Спр. 125. Арк. 89.
 96. Херсонський державний університет... С. 37.
 97. Держархів Запорізької обл. Ф. Р. 959. Оп. 1. Спр. 149. Арк. Ззв.
 98. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 6. Спр. 415. Арк. 47.
 99. Держархів м. Києва. Ф. Р. 920. Оп. 11. Спр. 18. Арк. 65.
 100. Островий В.М. Навчальний процес у Кам'янець-Подільському інституті народної освіти у 1923-1928 рр. // *Освіта, наука і культура на Поділлі*: зб. наук. пр. / [редкол.: П.Т. Тронько (гол.), О.М. Завальнюк (відп. ред.), А.В. Баженов та ін.]. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2009. Т. 13. С. 166.

В статтє рассматривается организация для студентов педагогических учебных заведений общеобразовательных и учебных экскурсий. Отмечается, что при их планировании особое внимание обращалось на необходимость связать практический экскурсионный материал с полученными теоретическими знаниями. Большинство проведенных экскурсий имели местный характер. Автор считает, что это связано с тем, что для организации экскурсий за пределы региона необходимы были значительные средства, которых у государства не хватало.

Ключевые слова: *екскурсія, студенти, институт, маршрут, музеї.*

Отримано: 10.11.2017

УДК 378.147:378.6:63(477)«192»

Вадим Покалюк
 (м. Кам'янець-Подільський)

НАВЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНА РОБОТА СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ВИШІВ УСРР (20-ті рр. ХХ ст.)

У статті йдеться про навчально-методичну роботу сільськогосподарських навчальних закладах радянської України, відповідальність за проведення якої лежала, насамперед, на факультетських і циклових комісіях. Автор характеризує методи навчання студентів. Зазначається, що на початку десятиліття в основу навчального процесу були покладені лекційні заняття. З середини десятиліття лекційний метод поступово почав витісняти бригадно-лабораторний комплексний метод, який, на думку автора, послаблював індивідуальну відповідальність студентів за свою навчальну роботу, культивував знеособку, що неминуче призводило до поверхневого вивчення програмного матеріалу і систематичної академзаборованості. Розповідається про написання та друк підручників і навчальних посібників, конспектів лекцій викладачів.

Ключові слова: *інститут, технікум, комісія, метод, підручник.*

Значну увагу у сільськогосподарських навчальних закладах приділяли навчально-методичній роботі. Теоретичне і виробниче навчання регулювали предметні (циклові) комісії, діяльність яких координували факультетські комісії.